

הוויתור המוקדם של הליכוד על ארץ ישראל השלמה

ארז מגור

נהוג לטעון כי עם עלייתה לשלטון ב-77' החלה ממשלת הליכוד להרחיב ולבסס את מפעל ההתנחלויות כדי לייצר רצף טריטוריאלי שינציח את חזון ארץ ישראל השלמה וימנע את היתכנותה של מדינה פלסטינית. אולם בניגוד לתפיסה רווחת זו, מאמצי הממשלה נועדו בעיקר להתמודד עם המחאה שהתעוררה בקרב מצביעה בתגובה למצוקות כלכליות-חברתיות, ובראשן משבר הדיור שהמדיניות הניאו-ליברלית שלה יצרה. מסיבה זו גושי ההתנחלויות הוקמו בקרבת הקו הירוק והערים הגדולות, ואילו עמדת הימין הדתי - שביקש להעמיק את האחיזה בלב השטחים הכבושים - נדחתה. מודל זה של פיתוח הוא שהוביל לרוב הגידול באוכלוסיית המתנחלים עד היום

יולי 2019

ליל 7 ביוני 1980 שלושים ושלוש משפחות משכונות מצוקה בירושלים תפסו שטח ליד שכונת קטמון, הציבו אוהלים, פרקו מזרנים, גדרות, תנורים וכלי בית, וקבעו במקום את מגוריהם. למחרת שיגרו מברק לראש הממשלה מנחם בגין ובו הכריזו על הקמת התנחלות חדשה בתוך הקו הירוק - "התנחלות אוהל מורה". הם מחו על מצוקת הדיור החמורה של משפחות מרובות ילדים, זוגות צעירים מחוסרי דיור וקשישים, ודרשו לקבל את אותן ההטבות שמקבלים המתנחלים. במודעה שפרסמו בעיתוני סוף השבוע הודיעו: "לא נחדל מללחוץ על הממשלה למצוא פתרון לבעיות הדיור". המחאה, שהחלה בירושלים, התפשטה במהרה לשכונות מצוקה בערים נוספות: נחלת יהודה שליד ראשון לציון, שכונת תל גיבורים בחולון, שכונת התקווה בתל אביב ושכונות ביהוד ובחיפה.

את המאבק הובילה "תנועת האוהלים" הירושלמית, שקמה באמצע שנות השבעים ושאבה השראה מתנועת הפנתרים השחורים. חברי התנועה, בהנהגתו של הפעיל החברתי ימין סוויסה, היו הראשונים בקרב המעמדות הנמוכים שהתפכחו בגלוי מהאופוריה סביב עליית הליכוד לשלטון ואף

קשרו בין המדיניות הכלכלית הניאו-ליברלית של הממשלה החדשה ובין המחסור והמצוקות הכלכליות של תושבי השכונות ועיירות הפיתוח. במהלך המחאה נפגשו מנהיגיה ואף התעמתו עם מי שהיו בעיניהם האחראים הראשיים למצוקתם: ראש הממשלה מנחם בגין וסגן ראש הממשלה ושר השיכון דוד לוי.

המוחים דרשו להצמיד את גובה שכר הדירה לאחוז מסוים מן השכר הממוצע, לחייב פיקוח על מחירי הדירות לרכישה ולהשכרה ולעצור את הקיצוצים הצפויים בתקציבי הבנייה למגורים. אף שהמחאה נגעה בעיקר לתחום הדיוור, המוחים עסקו גם בנושאים חברתיים נוספים בתחום החינוך, השירותים החברתיים, השכר ויוקר המחייה. כבר בשנת 1979 ארגנה התנועה פלישה למבנים נטושים בכניסה לירושלים כדי לעורר מודעות למחסור בשירותים ציבוריים ויזמה הפגנות מחאה נגד המדיניות החברתית-כלכלית של הממשלה, ובעיקר נגד החלטתה לייקר את מוצרי המזון הבסיסיים על ידי ביטול הסובסידיות הממשלתיות.

פריצתן של מחאה זו ומחאות מאורגנות אחרות (למשל זו של תנועת "דיוור מיד") הייתה תוצר ישיר של שינויי מדיניות שהובילה ממשלת הליכוד. עם עלייתה לשלטון ב-1977 החלה הממשלה בראשותו של בגין לקדם תהליכי ליברליזציה נרחבים. דוגמה מובהקת לכך היא פעולתה בתחום הדיוור. כדי להפריט ענף זה החלה המדינה לסגת בהדרגה אך במידה דרמטית ממעורבותה ההיסטורית בענף הדיוור, צמצמה את התקציב הממשלתי לבנייה והקטינה את היקף הסיוע הציבורי. בשנים 1975–1983 צומצם היקף הבנייה ביוזמת המגזר הציבורי בכ-75%. שינוי זה גרם לירידה תלולה בהיקפי הבנייה בכלל; בשנים אלו צומצם היקף התחלות הבנייה בישראל בשיעור של מעל 50%. כפי שאפשר לצפות, צמצום שכזה בהיצע הדירות הוביל לעלייה חדה במחירי הדיוור. ב-1978 מדד מחירי הדירות הכללי עלה ב-110% וב-1979 הוא עלה ב-160% נוספים, הרבה מעבר לעליית מדד המחירים הכללי. מהלך נוסף שהחריף את הבעיה היה החלטת ממשלת הליכוד מיולי 1979 להצמיד את ריבית המשכנתאות ומחירי הדירות למדד המחירים, רפורמה שרק הרחיקה את מחוסרי הדיוור מהיכולת לממן דירה משלהם.

העובדה שתביעות המחאה הציבורית כוונו ישירות להנהגת הליכוד הציבה בפניה דילמה פוליטית לא פשוטה. מצד אחד, תהליכי הליברליזציה שהשלטון קידם תאמו את האינטרסים הכלכליים של סוחרים ואנשי עסקים ממעמד כלכלי גבוה שהזדהו עם סיעת הליברלים הבורגנית שפעלה במסגרת הליכוד. מהצד השני, מדיניות זו פגעה באופן מובהק בחלקים ניכרים מקרב קהל המצביעים של הליכוד, ובמיוחד בשכבות מעוטות היכולת של עובדי כפיים מקצועיים למחצה ובלתי מקצועיים, מרביתם מזרחים משכונות עוני ועיירות פיתוח. לשכבת המצביעים הזאת הייתה חשיבות פוליטית רבת משקל היות שהיא זו שבמידה רבה הייתה אחראית למהפך השלטוני של 77'. עובדה זו הפכה את הדרישה לשנות כיוון מבחינה חברתית-כלכלית לאירוע שהשלטון לא יכול להתעלם ממנו.

הפתרון של ממשלת הליכוד למשבר החברתי, ובפרט למשבר הדיוור, מסמן נקודת ציון חשובה בהיסטוריה של מדינת ישראל: הגדלת ההשקעה הציבורית בדיוור בר השגה ובתשתיות באמצעות הקמת שורה של יישובים מעבר לקו הירוק, שלימים יהפכו לגושי ההתנחלויות.

הן במחקר האקדמי והן בשיח הציבורי נהוג לטעון כי התבססותו של מפעל ההתנחלויות בשטחים התאפשרה בזכות שותפות אידיאולוגית בעיקרה בין הימין הדתי והחילוני. לפי ההסבר הרווח, בעקבות עליית הימין לשלטון בסוף שנות השבעים חברו יחד תנועת גוש אמונים וממשלת הליכוד למען קידום החזון המשותף של ארץ ישראל השלמה – הראשונה מתוך תיאולוגיה פוליטית משיחית מבית הרב קוק, והאחרונה מתוך נהייה אחר המקסימליזם הטריטוריאלי הרוויזיוניסטי של ז'בוטינסקי. בנרטיב הזה שנת 1977 מסמנת קו פרשת מים בהיסטוריה של ההתנחלויות, שכן תנועת גוש אמונים, שעד אותה עת עוררה את התנגדות הממסד, למשל בעלייה המפורסמת לסבסטיה, זכתה לראשונה לשיתוף פעולה מלא מצד המדינה ומוסדותיה.

אלא שהסבר זה אינו מתיישב עם המציאות ההיסטורית. על אף אמירתו המפורסמת של בגין ערב עלייתו לשלטון כי תחת ממשלתו יקומו עוד הרבה "אלוני מורה", בשנים הראשונות של שלטון הימין, עד 1980, הרחבת מפעל ההתנחלויות התקדמה בעצלתיים. את צעדי הליברליזציה הכלכלית החלה ממשלת הליכוד לבצע ימים אחדים אחרי עלייתה לשלטון, אבל זמן רב לא נראה כל סימן למימוש החזון של אכלוס מסיבי של השטחים במטרה לבסס את האחיזה בהם. ההתיישבות בשטחים נותרה תופעה שולית שלא הצליחה לפרוץ אל מעבר לגרעין ההתיישבות האידיאולוגי. התנחלויות חדשות קמו בעיקר כתוצאה של יוזמות מלמטה, והקמתן הופקדה בידי גופים מיישבים כמו החטיבה להתיישבות או משרד החקלאות, שלא היו להם המשאבים הדרושים להוביל תהליך פיתוח רחב היקף והם פעלו ללא מסגרת תכנון או מדיניות מוגדרת. התנחלויות שהוקמו בעקבות החלטות של ועדת השרים להתיישבות, בעיקר לאור יוזמות של שרים אקטיביסטים כמו אריאל שרון, אוכלסו על ידי מתיישבים בודדים.

רק ב-1980 נרשמה תפנית במדיניות ההתיישבות הממשלתית. ממשלת הליכוד החלה אז להפוך את מפעל ההתנחלויות, לראשונה בתולדותיו, לפרויקט רחב ממדים: אם עד תחילת שנות השמונים מנתה אוכלוסיית ההתנחלויות (למעט מזרח ירושלים) כ-10,000 תושבים בלבד, בשנים 1981–1986 צמחה אוכלוסייה זו ל-51,000 תושבים, והמגמה נמשכה בשנים הבאות.

אולם בניגוד לנהוג לטעון, מטרתה העיקרית של מעורבות המדינה במפעל ההתנחלויות לא הייתה למקסם את השטח המסופח דה פקטו לישראל או למנוע את היתכנותה של מדינה פלסטינית עתידית. ממשלת הימין אמנם תמכה עקרונית באפשרות לבנות בשטחים הכבושים, ולגורמים מסוימים בתוך הממשלה ומחוץ לה אף היה אינטרס מובהק לעשות כך מטעמים אידיאולוגיים. אבל עובדה זו הייתה רק בגדר תנאי מאפשר להתרחבות התיישבות בשטחים, והיא אינה מצביעה על המניעים העיקריים להתרחבות הבנייה בהתנחלויות או על אופן פריסתם במרחב. כאשר ממשלת בגין הצטרפה לראשונה באופן פעיל לקידום פרויקט ההתנחלויות ואפשרה בכך את התרחבותו הדרמטית, היא ניזונה בעיקר מתהליכים כלכליים-חברתיים במהותם. ליתר דיוק, הסיבות לטיפוח פרויקט ההתיישבות בידי ממשלת הליכוד היו קודם כול פוליטיות – הימין הפוליטי ביקש למתן את הפגיעה הכלכלית-חברתית באוכלוסיות ממעמד חברתי-כלכלי נמוך שנמנו עם קהל בוחריו, וכך למנוע את התנגדותן להמשך קידומו של סדר היום הניאו-ליברלי החדש, ששירת בעיקר את האינטרסים של המעמדות הגבוהים יותר.

התפנית במדיניות ההתנחלויות של ממשלת הליכוד בראשית שנות השמונים הייתה לא פחות מדרמטית, ולא רק מבחינת הרחבת האוכלוסייה המתנחלית.

מאז כיבוש השטחים ב-1967 ועד 1980, מרבית הבנייה בשטחים נעשתה בהתאם לעקרון פיזור האוכלוסין, שמטרתו לבסס את האחיזה בקרקע ולנסות להגיע לחלוקה מרחבית מאוזנת יותר באמצעות הקמת יישובים חדשים ויצירת תעסוקה באזורים פריפריאליים הסמוכים לגבול. דוגמאות לכך הן תוכנית אלון של ממשלת המערך, ששאפה ליישב את אזור בקעת הירדן, ותוכנית דרובלס מטעם גוש אמונים, שנועדה למקסם את ההתיישבות בעומקי הגדה המערבית. למעשה, גישה זו אפיינה את מודל הפיתוח הלאומי מאז קום המדינה ובאה לידי ביטוי בהקמת עיירות הפיתוח בנגב וישובי הגליל.

כל זה השתנה בראשית שנות השמונים, כאשר ממשלת הליכוד לקחה לידיה לראשונה את המושכות של פרויקט ההתנחלויות והחלה להוביל את תכנון ההתיישבות בשטחים. בתחילת העשור הטילה הממשלה את האחריות לתכנון ולפיתוח ההתנחלויות על משרד הבינוי והשיכון, שבראשותו עמדו השר דוד לוי והמנכ"ל אשר וינר. המשרד, שמעורבותו בתהליכי הבנייה מעבר לקו הירוק הייתה עד אז מצומצמת למדי, הפך אז ליוזם העיקרי של הבנייה בשטחים והוביל את המפנה המהותי במדיניות הפיתוח של ההתנחלויות.

בראש ובראשונה, משרד השיכון שינה את מדיניות ההתיישבות מבנייה בהיאחזויות קטנות ומבודדות הפזורות ברחבי הגדה המערבית לפיתוח כוללני שמרוכז בנקודות התיישבות מעטות בעלות פוטנציאל צמיחה בסדר גודל עירוני. נקודות אלו מוקמו בסמוך לאזורי הביקוש בסביבות ירושלים וגוש דן. ההחלטה הזאת הובילה למיקוד מאמצי הבנייה ותקציבי המשרד סביב הקמתן של התנחלויות עירוניות כמו מעלה אדומים, אריאל, קרני שומרון וגבעת זאב.

בחינה של הנתונים מגלה שמרבית הצמיחה במפעל ההתנחלויות בראשית שנות השמונים אכן נעשתה במסגרת ההתנחלויות העירוניות שנמצאו בסמוך לאזורי הביקוש שעל יד גבול הקו הירוק. סקרים שנערכו במהלך השנים מצאו כי מאמצע שנות השמונים ואילך 75%–90% מכלל תושבי ההתנחלויות התרכזו ביישובים אלו, הלוא הם גושי ההתנחלויות.

הקמתן של התנחלויות עירוניות גדולות בקרבת מרכזי הערים שבתוך הקו הירוק עלתה בקנה אחד עם המגמה הכללית בישראל (ובמקומות אחרים בעולם) של נטישת הגיון פיזור האוכלוסין לטובת מודל פיתוח מטרופוליני המדגיש את עקרונות הרציונליות, היעילות וההיתכנות הכלכלית והמבוסס על פוטנציאל הצמיחה של יישובים הקרובים לאזורי ביקוש. למעשה, גם בתוך תחומי הקו הירוק יש יישובי רווחה כמו מודיעין או ראש העין, שבתקופה זו הוקמו או הורחבו לפי אותו היגיון מטרופוליני תכנוני.

על הרעיון שעמד מאחורי מדיניות זו אפשר ללמוד מדבריו של מנכ"ל משרד השיכון דאז, אשר וינה, שסיפר כי ל"פיתוח יהודה ושומרון [יש] יתרונות כלכליים [...] שלא מרבים לדבר בהם". אחד היתרונות הללו קשור ל"קרבה של חלק מהאזור [...] לאזור תל אביב רבתי". היתרון בבנייה באזור זה, הסביר וינה, הוא היכולת להקטין את "לחצי הביקוש על אזור תל אביב ועל ידי כך [להוריד את] מחירי הקרקע והדיור". עוד הוסיף כי "אותה מגמה] אם כי באופן מצומצם יותר קיימת באזור מטרופולין חיפה [וירושלים]". זו הסיבה, סיכם, שמשרד השיכון רואה את פיתוחם של "מוקדים גדולים שאליהם יוזרמו משאבים לפיתוח כוללני" כ"אלטרנטיבה מועדפת".

אין ספק כי לישראל בהחלט היה אינטרס להעמיק את האחיזה בשטחים הכבושים, אך שאיפה זו לא הייתה המוטיבציה המובילה או המכרעת להרחבת הבנייה בהם. אם האינטרס הראשי היה ליצור יחידה טריטוריאלית אחת שצורת ההתיישבות בה תקשה על חלוקתה העתידית, אפשר היה לצפות שתתאפיין בהשקעה בעומק השטח ובקביעת עובדות בשטח. אבל כפי שראינו, מפעל ההתנחלויות בהובלת ממשלות הליכוד היה שונה באופיו, והוא לא התמקד בהתיישבות בעומק השטח אלא בחיזוק נושים עירוניים בקרבת המרכזים העירוניים.

למעשה, בניגוד לנרטיבים המתארים את סוכנויות המדינה וגוש אמונים כגופים הפועלים בסימביוזה על בסיס תפיסה משותפת של ביסוס האחדות הטריטוריאלית, מתברר כי הפערים בין ראשי הימין הדתי לממשלת הליכוד בכל הנוגע לפרויקט ההתנחלויות היו כה גדולים שאנשי גוש אמונים התנגדו למאמצי המדינה להקים את גושי ההתנחלויות. במרץ 1981, למשל, שלח מייסד ויו"ר מועצת יש"ע דאז ישראל הראל תזכיר לשר השיכון לוי והתרעם בו על כך ש"ממשלת ישראל עומדת לבנות השנה מתקציב משרד השיכון אך ורק סמוך ל'קו הירוק', היינו במעלה-אדומים, בגבעון ובקרני-שומרון", ואילו "בשטחים הפנימים של יהודה ושומרון ובמרכז האזורי חוף-עזה לא תהיה בנייה כלל או במימדים סמליים גרידא". מכתב דומה שלח רק כמה חודשים לאחר מכן בני קצובר, ממקימה של גוש אמונים וראש מועצת שומרון דאז, אל שר השיכון ואל שר האוצר, שר החקלאות וראש הממשלה, ובו הביע התנגדות חריפה לכך שהבנייה בשטחים מעטה ביותר "דווקא ביישובים אשר נמצאים במרכז הוויכוח המדיני, בעומק האזור". ביוני של אותה שנה שיגר מכתב נוסף ובו המשיך להביע ביקורת נוקבת על הסטת מאמצי הפיתוח להתנחלויות הקרובות לקו הירוק. "הצבעתי על תופעה חמורה שיש צורך דחוף לתקנה, וזאת מטרתי", הסביר. "מהנתונים שמשרד השיכון [מציג] [...] עולה בבירור כי עיקר הבנייה – למעלה משמונים אחוז [...] מבוצעת ומתוכננת [...] בהתנחלויות כמו [מעלה אדומים, גבעון וקרני שומרון]. לעומת זאת, בעומק השטח, במקומות ששם יש צורך ליצור עובדות בהיקף משמעותי, אין כמעט כל התייחסות משמעותית פרט [...] לכ-100–150 יחידות במסגרת הבנייה הכפרית".

דבריהם של הראל וקצובר מראים כי בניגוד להנחה המקובלת, פעילות המדינה מעבר לקו הירוק לא תאמה את סדר היום של גוש אמונים ונועדה לקדם מטרות אחרות. במקום לרכז את מאמצי הפיתוח בלב הגדה המערבית בסמוך למרכזי האוכלוסייה הפלסטינית, כדי לבלום את צמיחתם ואף למנוע כל חלוקה עתידית של השטח, מאמצי הפיתוח רוכזו בסמוך לקו הירוק במטרה להרחיב את מטרופולין ירושלים ותל אביב אל תוך השטחים – תהליך שמירון בנבישתי היטיב לתאר כ"חדירתו של מרכז אורבני ישראלי לשטחים".

בפועל, בתהליך התבססותו של מפעל ההתנחלויות זכה האינטרס הקולוניאלי לחשיבות משנית לעומת מגמות רחבות יותר, כלכליות-חברתיות ותכנוניות, שאפיינו את התקופה המדוברת ועיצבו את אופן ההתמודדות של ממשלת הליכוד עם מצוקות חברתיות שונות, ובראשן מצוקת הדיור.

*

כאשר בוחנים את הפרסום ששיווק את ההתנחלויות החדשות בעיתונות המרכזית באותה תקופה (בעיתונים **ידיעות אחרונות ומעריב**) ניכרת רטוריקה מובהקת של רווחה ואיכות חיים בסבסוד ממשלתי. "גאולת אדמות" או "ארץ ישראל השלמה" אינן נזכרות כלל. המשווקים דווקא התאמצו להדגיש את הקרבה של השכונות החדשות לערים ותיקות בתוך הקו הירוק ("חמש דקות מכפר סבא") ולעיתים אף טשטשו את העובדה כי מדובר ביישובים הנמצאים מעבר לקו הירוק.

כדי להפוך את ההתנחלויות ליעד מגורים אטרקטיבי שיספק מענה הולם למצוקת הדיור נאלץ משרד השיכון לחרוג ממדיניות הליברליזציה שקידם בשאר חלקי הארץ. בכל הקשור לבנייה בגדה המערבית אימץ המשרד את דפוסי הבנייה הישירה ששימשו אותו בעבר. בשנים 1980–1984 שילש משרד השיכון את היקף הבנייה ביוזמה ממשלתית במסגרת התנחלויות. עובדה זו הובילה לכך כי בשנת 1984 הפך מחוז יהודה ושומרון למחוז בעל היקף הבנייה הציבורית הגדול ביותר בישראל. נוסף על קידומה של בנייה ישירה ביוזמה ציבורית, המשרד הפעיל בתקופה זו גם סדרה של תוכניות סיוע עבור משתכני ההתנחלויות. ביוני 1982 הופעלה תוכנית ל"רכישת דירות ביישובים עירוניים וקהילתיים ביהודה ושומרון" אשר הציעה תנאים נוחים לפירעון משכנתא וגם הלוואות ומענקים שהיו גדולים בשליש ואפילו בחצי ממה שקיבלו רוכשי דירות בעיירות הפיתוח שבתחומי הקו הירוק.

מעורבות משרד השיכון לא הסתכמה רק בתחום הדיור אלא כללה גם השקעה אדירה בהקמת תשתיות מתקדמות, למשל סלילת כבישים ופריסת רשתות ביוב, מים, חשמל ותקשורת. עוד מימן המשרד הקמה של מוסדות ציבור: בתי ספר, גני ילדים, בתי כנסת, מעונות יום, מרפאות, מרכזים קהילתיים, מוסדות שלטון מקומי, אולמות ספורט, גנים ציבוריים ועוד. כך, ב-1983 היה מחוז יהודה ושומרון למחוז שהיקף הבנייה של מבני ציבור בו היה השני בגודלו בישראל, וקדם לו רק מחוז ירושלים. מוסדות אלו אמנם סיפקו לתושבי ההתנחלויות מגוון של משרות ציבוריות, בעיקר בתחומי החינוך והרווחה, אבל קרבתן של ההתנחלויות העירוניות למטרופולין תל אביב וירושלים אפשרו לתושביהן להישען בעיקר על מרכזי התעסוקה והשירותים הקיימים שבתוך ישראל הריבונית. בסך הכול, יותר ממחצית פעילותו של משרד השיכון בשנים אלו – אם בתחום הדיור ואם בתחום התשתיות – נעשתה מעבר לקו הירוק, והרוב המוחלט של המשאבים הוקדש להתיישבות העירונית. העובדה שההתנחלויות נוהלו כיחידה גיאוגרפית נפרדת אפשרה לממשלה להסיט אליהן משאבים ציבוריים נדיבים באופן שלא "פגע" בתהליך הרחב יותר של צמצום ההוצאה הציבורית ביתר אזורי הארץ.

השקעתם של משאבים ציבוריים בהקמת תשתיות וסבסודן של עלויות הדיור בהתנחלויות הסמוכות לאזורי הביקוש יצרו קרקע פורייה גם לשיתוף פעולה עם מגזר הבנייה הפרטי. את התלהבותם של גורמים אלו מהסטת מאמצי הבנייה של המדינה אל מעבר לקו הירוק יש להבין על רקע המשבר שפקד את ענף הבנייה באותם השנים ונבע, בין היתר, מהיעדר של קרקעות זמינות לבנייה באזורי הביקוש. כפי שתיאר זאת דוד שטרן, חבר כנסת לשעבר מטעם הליכוד, איש עסקים ונשיא מרכז הקבלנים

והבונים דאז, פיתוח ההתנחלויות העירוניות יצר "רזרבת קרקע גדולה" שהיוותה "בסיס מתאים [...] לבניית ענק". כתוצאה מכך, לראשונה מאז ראשית תהליכי ההתיישבות בשטחים החלו נציגי הענף לראות בהתנחלויות יעד אטרקטיבי ואף החלו להפנות אל האזור השקעות פרטיות.

כך, באמצעות בנייה ענפה של דיור בר השגה ותשתיות בסמוך לשני המרכזיים העירוניים הגדולים, ביקש משרד השיכון לתת מענה למצוקת הדיור ולמחאה שהתעוררה בעקבותיו. תנועת האוהלים ושותפיה דרשו מהמדינה לפתור את משבר הדיור באמצעות הגדלת ההשקעה הממשלתית בתוך גבולות הקו הירוק, אבל בסופו של דבר הפתרון שהוצע להם היה דווקא שילובם במסגרת מפעל ההתנחלויות שבשטחים, בגושי התיישבות הקרובים למרכזי תעסוקה.

פתרון זה נבחר מכיוון שהוא אפשר לממשלה לצאת מהמלכוד הפוליטי שבו מצאה את עצמה. מצד אחד היא יכלה כך להוסיף ולצמצם את ההוצאה הממשלתית בתוך ישראל לפי תכתיבי המדיניות החברתית-כלכלית שדרש קהל תומכיה המשותף לזרם הליברלי-בורגני. מהצד השני, הגדלת ההשקעה הציבורית מחוץ לקו הירוק אפשרה להציע למוחים מענה חלקי במסגרת ההתנחלויות ולצמצם את הפגיעה החברתית-כלכלית במעמד הנמוך, שהיווה חלק ניכר מקהל בוחריה. החלטה זו היא שכוננה את מה שההיסטוריון דני גוטוויין מכנה "מנגנון הפיצוי של ההתנחלויות".

*

אירועים רבי השפעה התרחשו בשלושת העשורים שעברו מאז התקופה הנסקרת כאן, אולם אפשר לקבוע שמדיניות הדיור במסגרת ההתנחלויות ממשיכה לעצב את דפוסי ההתיישבות בשטחים. במרוצת השנים, עם האצת המדיניות החברתית-כלכלית הניאו-ליברלית בתוך תחומי הקו הירוק, אומץ שוב מודל פיתוח ההתנחלויות והוא שימש אמצעי מועדף (אך לא בלעדי) להתמודדות עם לחצי דיור. תהליכים אלו האיצו את צמיחת מפעל ההתנחלויות לממדיו הנוכחיים.

מדיניות הדיור של משרד השיכון שוכפלה בכל הקשור להתמודדות המדינה עם העלייה הרוסית ועם מצוקת הדיור החריפה של הציבור החרדי. כך, כדי להתמודד עם גלי העלייה מרוסיה הואצו תהליכי הבנייה בתוך הקו הירוק במסגרת "הוועדות לבנייה למגורים" (ול"ל) שהוקמו ביוזמתו של שר השיכון אריאל שרון, אך בה בעת גם הורחבה הבנייה בהתנחלויות סמוכות לאזורי הביקוש, כמו אריאל או מעלה אדומים. אוכלוסייה חרדית, אשר בעבר לא היה לה שום קשר למפעל ההתנחלויות והיא אף סלדה מכל שיתוף פעולה עם הממסד הציוני, הופנתה בשנות התשעים להתיישב בהתנחלויות הסמוכות לקו הירוק (אבל גם לערים ותיקות אך מתרחבות בתוך תחומי הקו הירוק, ובראשן בית שמש). כמו בעבר, מוקדים אלו זכו לתמיכת המדינה בבניית כבישי גישה, בפתרונות תחבורה לערים ותיקות כמו ירושלים ובני ברק, בפתרון בעיות תשתית, בפיתוח אזורי, וכמובן בסבסוד דיור ובתקציב מוסדות ציבור.

כיום מרוכזות קבוצות רבות של אוכלוסיות מעוטות יכולת מהציבור החרדי בשתי ההתנחלויות הגדולות ביותר בשטחים – ביתר עילית, הנמצאת בין גוש עציון לירושלים, ומודיעין עילית, הסמוכה לעיר מודיעין. בשתי הערים הללו מתגוררים מעל 120 אלף חרדים שהגיאוגרפים החברתיים לי כהנר ויוסף שלהב מכנים "מתנחלים בלית ברירה". עם היישוב החרדי עמנאל מתקרב מניינה של

האוכלוסייה החרדית בשטחים לשליש ממספר המתנחלים. חשיבותו של ציבור זה להמשך צמיחת ההתנחלויות רבה מאוד. לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ללא גידול האוכלוסייה במודיעין עילית ובביתר עילית היה קצב גידול האוכלוסייה היהודית בשטחים מצטמצם במידה ניכרת ומאזן ההגירה של המתנחלים היה שלילי.

בד בבד עם צמיחתן של ההתנחלויות החרדיות, גם ההתנחלויות העירוניות הוותיקות עודן יעד אטרקטיבי למשפחות צעירות ולמשפרי דיוור, והדפוס זהה כמעט לדפוס הפעולה של המדינה האופייניים לשנות השמונים. בשנים 2009–2013 הצטרפו 69,000 איש לאוכלוסיית הגדה המערבית (ללא מזרח ירושלים), ו-75% מתוכם בחרו להתגורר במסגרת גושי ההתיישבות העירוניים. יותר ממחציתם התיישבו בהתנחלויות החרדיות, והיתר התחלקו בין התנחלויות עירוניות כמו מעלה אדומים, גבעת זאב או נוש עציון. הבחירה בהתיישבות עירונית קשורה למיקום הבנייה הציבורית בשטחים, שכמו בעבר ממשיכה להתמקד ביישובים העירוניים הקרובים למרכזי הערים בישראל הריבונית. בשנים 2001–2010 נספרו 21,000 התחלות בנייה מעבר לקו הירוק. 50% מהן היו במימון ממשלתי, לעומת 18% בתוך הקו הירוק.

*

מי שמתנגד לכיבוש ושואף להביא לסיום הסכסוך הישראלי-פלסטיני, עליו להבין שהעיסוק הכמעט מוחלט בציבור המתנחלים האידיאולוגי מסתיר את השורשים החומריים והפוליטיים שעמדו בבסיס ההגירה לשטחים ופיתוח ההתנחלויות משנות השמונים המוקדמות ועד היום. מאבק בכיבוש אינו יכול להתעלם מהמדיניות הכלכלית הניאו-ליברלית שמיישמות ממשלות ישראל, מימין ומשמאל, מאז סוף שנות השבעים. מאבק שמתעלם מכך איננו מתמודד עם אחד המנועים המרכזיים שמאחורי צמיחת ההתנחלויות, ולכן הוא נועד לכישלון.

ארז מגור הוא דוקטורנט לסוציולוגיה באוניברסיטת ניו יורק (NYU).
